

Emlékezetpolitika és felelősség

SIPOS Gréta Katalin

A II. világháború szörnyűségei emberek sorsát pecsételték meg. Eltelt hetven év, és a múltat egyre inkább elfelejtik. A szándékos vagy spontán felejtés oka érdektelenség, közöny, felelősségelhárító személyes érintettség, vélt vagy valós érdek. Az emlékezetpolitikai tisztánlátásban, amelynek alapja a felelősségvállalás és őszinteség, Németország jár az élen, a többi ország lemaradt. A se-reghajtók között Magyarország is ott van. Ennek szellemében foglalkozom az emlékezetpolitika kialakulásával, szakaszaival, továbbá a fő kérdéssel, hogy miért is fontos emlékezni.

Emlékezetpolitika Európában

A politikai-hatalmi mezőben folyó versengések kiemelt fontosságú terepét képezik a társadalmi és nemzeti közemlékezet birtoklásáért folyó küzdelemnek. A nemzet történeti emlékezete, maga a teljes emlékezetkultúra rendkívül fontos tényező egy ország és a polgárai számára. A tét nem kicsi: a társadalom mit őrizzen meg és mit ne a „kollektív emlékezetében”? Az emlékezetpolitika irányultsága sok esetben kötődik a nacionalizmushoz, amely „nem valamilyen, jellemzően rossznak tekintett tulajdonság, amely a nemzet, pontosabban bizonyos nemzetek lényegi sajátossága lenne, hanem társadalmi folyamat, amely a nemzet létrehozásáért felelős”.¹

De mi is az a kollektív emlékezet? Sokféle megközelítése van a fogalomnak. Először Halbwachs² használta a kifejezést egy eszkimó lányról szóló apokrif történetben. A lány új társadalmi közegbe kerülve elveszítette a régebbi emlékeit. Ezzel azt akarta bizonyítani, hogy az emlékezés csak egy kulturális és társadalmi közegben jöhet létre. A legtöbb történész szívesen használja napjainkban a „kollektív emlékezet” helyett a múlttól szóló „nyilvános diskurzus” kifejezést. A tudósok közül sokan próbálkoztak azzal, hogy a „kollektív” helyett az „összegyűjtött emlékezés” kifejezést alkalmazzák. James Young³ is szívesebben alkalmazza az előbbit. „Ha a társadalmak emlékeznek, azt csak annyira teszik, amennyire a közösség tagjainak emlékezetét intézményeik és rituáléik megszervezik és formálják, sőt esetleg ösztönzik is.”⁴ Young véleménye szerint megfelelőbb az „összegyűjtött emlékezet” kifejezés, mivel ez magában foglalja az emlékhelyeket és emlékműveket is.

1 Zombory (2011) 11.

2 Jedlowski (2008) 28.

3 Mommsen (2005) 285.

4 Fulbrook (2001) 205.

Franciaországban a háború után az a nézet vált hivatalossá, mely szerint az ország a mártírok és a partizánok hazája, de arról, hogy 1940–1944 között létezett egy németekkel békésen megférő, kollaboráns Vichy-Franciaország is, szemérmesen hallgattak. Ez a De Gaulle-féle történelemhamisítás akkor dőlt meg, amikor amerikai és angol történészek kezdték feltárni a kollaboráns Vichy-rendszer működését. A németek esetében a múltfeldolgozás a mai napig nehéz. Aleida Assman⁵ emlékezetpolitika-kutató a nyugatnémet múltfeldolgozást és a náci múlttal való szembenézést három részre osztja, továbbá megkülönböztet egy negyedik szakaszt is, amely napjainkban zajlik. Kutatásai egyértelműen elválasztják a kollektív és a személyes emlékezetet.

Az emlékezetpolitika első szakasza a politikai deklaráció időszaka, amely a II. világháború befejezésétől számított két évtizedet ölelte fel. Az 1950-es évektől kollektív emlékezetéről beszélhetünk, amelynek során még nem jelent meg a személyes emlékezet. A rémtetteket a németek szerették volna kizárólag Hitlerre és a nációkra hárítani. Saul Padover⁶ amerikai zsidó középorkutató feladata az volt, hogy az általa felvett interjúk által feltérképezze, milyen volt a németek beállítottsága a háború vége előtt. Megállapította, hogy a németek nagy része pszichológiai szempontból ki akar bújni az erkölcsi felelősség és a büntetés alól, továbbá Hitlert nem azért hibáztatták, amiért elkezdte, hanem mert nem nyerte meg a háborút. A családok törölni akarták a múltjukból, hogy ők is részt vettek a barbárságban.

Az öntudatra ébredés időszaka az 1960-as évektől kezdődött el, a kérdéses, kutatás és tanulás jegyében. Ekkor a német múltfeldolgozás a Frankfurti Iskola analitikus reflexív emlékezetpolitikájára alapozva segítette elő a társadalmi önreflexiót. Egy olyan időszakban, amikor fasizálódási tendenciák jelentek meg. A kutatások kimutatták, hogy a fasizálódás nem a gazdasági helyzettel függ össze – Nyugat-Németországban ezek a gazdasági csoda évei voltak –, hanem a múlttal való szembenézés, a társadalmi önreflexió hiányával. „Ennek az a lényege, hogy meg kell próbálni a társadalmat olyan általános szemléletváltásra motiválni, amelynek leglényegesebb eleme az önreflexió. Mindez az aktuális kultúrpolitika, ezen belül a kritikus vagy reflexív emlékezetpolitika segítségével történhet, amely azt jelenti, hogy az emlékezet nem reflektálatlanul »leíró«, hanem az adott konkrét esemény történelmi összefüggésekbe való beágyazásával a kollektív önreflexióra motivál. Az önreflexió felébresztése a társadalomban teszi lehetővé azt, hogy érzékenyen reagáljunk az újra és újra feltörő kirekesztési tendenciákra.”⁷

Németországban, majd Nyugat-Németországban a háborút követő több mint két évtizedes hallgatás után az 1968-as, nyugatnémet lázadó fiatalok egy része rákényszerítette szülei generációját, hogy tartson önvizsgálatot, vállalja saját történetét, a náci múltat és a zsidókon elkövetett tömeggyilkosságért való személyes és kollektív felelősséget. Ennek köszönhető, hogy a mai német (legalábbis a volt nyugatnémet) nemzedékek mára immúnissá váltak a náciizmus, a rasszizmus és az antiszemitizmus valamennyi vírusával szemben. (A valamikori NDK önmagát a német antifasizmus örökösének

5 Assman (2005)

6 Mommsen (2005) 233.

7 Marsovszky (2014)

nyilvánítva a kérdést rendeletileg kisöpörte a nyilvánosságból.) Ugyanakkor az 1968-as radikálisok másik része éppen ellenkező utat járt be. Nem akarták a családi emlékezetet kínos kérdésekkel bolygatni, és ezáltal a felelősség kérdését beborító csendet megtörni. „Ehelyett abba a – már évtizedekkel korábban a Komintern által is propagált – vulgár-marxista elméletbe menekültek, miszerint a fasizmus és annak minden szörnyűsége a kapitalizmus szükségszerű következménye, a »kolonializmus rémtetteit«, az »amerikai tömeggyilkosságokat« Vietnamban lényegében semmi nem különbözteti meg attól, ami Auschwitzban történt.” A felelősség nem a németeké vagy az amerikaiaké, hanem a kapitalistáké. Ezt a legbrutálisabban Ulrike Meinhoff, a Vörös Hadsereg Frakció (RAF) nevű baloldali terrorszervezet teoretikusa juttatta kifejezésre: „Az antiszemitizmus lényegét tekintve antikapitalista volt. [...] A német népet csak akkor tudjuk forradalmi harcunk mellé állítani, ha felmentjük a fasizmus vádjá alól – hiszen a köznapi emberek valóban nem tudták, mi folyt a koncentrációs táborokban.”⁸

1968 után nyert teret a társadalomtörténet és a mikrotörténelem, a tartalmi hangsúly Hitler szerepére, a náci hatalomgyakorlásra és az 1980-as évektől kezdve a holokauszt kutatására helyeződött. Hitler szerepének túlhangsúlyozása helyett a figyelem a helyi szintű döntéshozókra, a közigazgatásra irányult, igazolva, hogy volt mozgásterük a rendszer támogatására vagy nem támogatására. De az 1968-as radikálisok nagy része hamar visszariadt attól, hogy kínos kérdésekkel bolygassa a családi emlékezetet, hogy felszakítsa a fasizmusért, a háborúért és a tömeggyilkosságokért való német felelősség kérdését borító csönd burkát. A meginduló múltfeldolgozás mögött végül nem a „hatvannyolcasok” álltak, hanem a „negyvenötösök”, az 1925 és 1933 körül születettek korosztálya. Ők kutattak a levéltárakban, szedték elő a náci bűnökről tanúskodó aktákat, és ők indították meg a német politikában, jogszolgáltatásban, akadémiai életben és a média világában a náci múlt feldolgozását.

A következő fázisban a múlttal való szembenézés elsősorban már azt a korosztályt foglalkoztatta, akik nem voltak szemtanúi a barbárságnak. Az a generáció jelent meg, akik szüleik emlékkönyvét előkeresve kérdeztek a múlttól. Sok esetben kiderült a nagyszülők múltja, akik bizonyos esetben náci tisztként szolgáltak. Innen indult meg az a folyamat, amely során a német múltfeltárás már nemcsak a hivatalos deklarációra, hanem a családi emlékezésre és a kutatásra is kiterjedt. Napjainkban a német önvizsgálat továbbra is a leszámoltakra, valamint a nem zsidó környezetre való fókuszálással folytatódik. Ez azért fontos, mert „senki nem akar arra emlékezni, hogy a szülők vagy a nagyszülők esetleg részesei voltak a náci rendszernek”.⁹ Az 1970-es, 1980-as években született generáció sok tagja készséggel elfogadja a kollektív emlékezetpolitika felállította kereteket, de saját családjának történetét mégis ezeken kívülre helyezi. A nagypapák és a rokonok rendszerint antifasisztákként, ellenállókként, zsidókat mentő jó emberekként jelennek meg az elbeszélte családtörténetekben.

Harald Welzer szerint a családi beszélgetések és a hivatali visszaemlékezés között különbség van. „Ha Németországban az emlékezést, a múltat és a megemlékezést ille-

8 Kovács (2011)

9 Rádai (2014) 9.

tően a politika szintjén időközben ki is alakult a nemzetiszocialista gatzettekre és az áldozatokra való emlékezés deklarált és gyakorlott normája, ez még nem nyújt információt arról, hogyan emlékeznek az emberek a nem nyilvános szférákban, mint például a családban ugyanerre a múltra.”¹⁰

Az 1970-es években kialakult és az 1990-es években elterjedt holokauszt-émlékezetkultúra lehetővé tette, hogy a világ nagy részén elterjedjen és erősödjön az emberi jogok tiszteletben tartása, a rasszizmus csökkentése és az aktív állampolgárság eszményének átadása. 1970-ben a világsajtót bejárta a kép, amelyen Willy Brandt szövetségi kancellár térdet hajt a varsói gettófelkelés emlékműve előtt, majd ő lesz az első német kormányfő, aki 1973-ban hivatalos látogatást tesz Izraelben. Ekkor indult meg az az emlékezetpolitikai folyamat, amelyet ma etalonnak tekintünk. 1985-ben Weizsäcker elnök először nevezte felszabadulásnak a náci Németország katonai vereségét, és a híres történészvita – 1986 és 1988 között – volt az utolsó alkalom, amikor komoly történészek kísérletet tettek arra, hogy külső kényszerekre való hivatkozással kisebbsítsék a fasizmus és a holokauszt súlyát. Az 1980-as évek végétől már biztos pozícióvesztéssel számolhatott az a német politikus, akire – akár csak egy elejtett megjegyzése miatt – az antiszemitizmus gyanúja vetült, vagy aki olyasmit mondott, ami alkalmasnak látszott a felelősség relativizálására, de még az is, aki csak félreérthetően fogalmazott. Az 1980-as évektől egymás után nyíltak meg az egykori lágerek helyén az emlékhelyek, az oktatási programokban egyre nagyobb hangsúlyt kapott a náci múlt és a zsidóüldözések témája, 1994-ben érvénybe lépett a holokauszt tagadását büntető törvény, majd 1997. január 27-én új emléknappal bővült a német politikai kalendárium. Ezen a napon szabadította fel a Vörös Hadsereg Auschwitzot. 2000. január 27-én negyven ország képviselője ült össze tanácskozni arról, hogy hogyan is lehetne a holokauszt emlékezetét nemzetek feletti szinten megőrizni. Az emlékezet nemzetközivé válásával a nacionalizálás is megtörtént. A folyamat betetőzéseként avatták fel – a Bundestag döntése értelmében – a monumentális berlini Holokauszt-émlékművet 2005-ben.

Az önreflexió eredményeként az „emlékezés” mára moralitásra és etikára hivatkozó normatív kifejezéssé vált Németországban. Hosszas társadalmi vitáknak és különböző csoportok, valamint a túlélők lokális, országos és határokon túlmutató, kitartó munkájának volt köszönhető, hogy az „emlékezési imperatívusz” kialakult, majd társadalmi konszenzussá vált, végül pedig állami szintre emelkedett.¹¹ A német múltfeldolgozás egyedülálló európai sikertörténet és követendő példa a múlttal való szembenézés vizsgáján gyengén teljesítő országok számára.

II. világháborús történelmének hivatalos értelmezésében Ausztria is onnan indult, ahol most Magyarország tart. 1991-ig, Franz Vranitzky szociáldemokrata kancellár állásfoglalásáig az 1938-as Anschluss, valamint azt, ami utána következett, az osztrákok következetesen úgy értékelték, hogy Ausztria a náci Németország ártatlan áldozata. Az 1955-ös osztrák államszerződésből a győztes hatalmak is kihagyták az Ausztria háborús felelősségére utaló részt. A szembenézés az államelnökségre aspiráló

10 Mommsen (2005) 355.

11 Berta (2010)

volt ENSZ-főtítkárr, Kurt Waldheim háborús múltja miatt kirobbant botrány nyomán kezdődött meg. Vranitzky volt az első állami vezető, aki kimondta: beszélni kell az osztrákok felelősségéről is „azért a szenvedésért, amelyet, ha nem is az állam, de a polgárok okoztak más embereknek és népeknek”.¹² Ausztriában ennek a vitának a végére máig nem került pont, de a múltat az osztrákok egyre árnyaltabban ítélik meg. Egy, az Anschluss 75. évfordulója alkalmából készült felmérés szerint a megkérdezettek 53 százaléka gondolta úgy, hogy az osztrákok önként mentek bele az Anschlussba, 46 százalékuk pedig úgy, hogy ez akaratuk ellenére történt, tehát áldozatok.

Kevésbé ismert, hogy a svédek az elhallgatás három évtizede után kezdtek szembenézni II. világháborús nem dicső múltjukkal: azzal, hogy részt vettek az eutanáziaprogramban, vagy hogy a háború végéig acélt adtak el Hitlernek.

Az emlékezetpolitika kialakulása és fejlődése Magyarországon

Magyarországon a rendszerváltás előtt az emlékezetpolitikában 1848–49 számított zsinórmértéknek, 1990 után már lehetett emlékezni a korábban tiltott 1956-ra és Trianonra, míg napjainkban a társadalmi és történelmi önreflexió legfontosabb színtere a II. világháború, és azon belül is a holokauszt és az azt megelőző, átfogó Horthy-korszak. Több új, szimbolikus jelentőségű, a közösségi emlékezéshez szükséges helyszínt is létrehozta, amelyek közül nem egy a viták kereszttüzében állt alapításától kezdve. Ilyenek az ópusztaszeri emlékpark, a 301-es parcella, a Terror Háza vagy – röviden – a Holokauszt Emlékközpont, hogy csak a legismertebbeket említsem.

Röviden úgy fogalmazhatunk, hogy a 20. századi történésekhez hisztérikus és elmentmondásos a magyarok viszonya. A rendszerváltás óta nem volt elég mennyiségű és megfelelő minőségű nyilvános vita, diskurzus a különböző nézetű véleményalakítók között arról, hogy a II. világháború idején kik, mit és hogyan csináltak. Az ezzel kapcsolatos kutatásokat, véleményeket, értéktételeket összekötik olyan fogalmakkal, mint „felelősség”, „parancs és teljesítése”, „hazugság”.

A rendszerváltás előtti két legjellemzőbb emlékezetpolitikai dátum 1944 és 1956. Kádár 1957. május 1-jén, a Hősök terén egyértelműen nyilvánosságra hozta azt az ajánlatát, amely napjainkig befolyásolja a közgondolkodást, és hátráltatja a valós emlékezetpolitika kialakulását. A kádári alku azt jelentette hallgatólagosan, hogy 1956 fejében el kell felejteni 1944-et. „A hallgatások csereberéje volt a fausti üzlet, az amnéziaterápia lett az államszocializmus alapja, ez zárta a folyamatos jelen idő kizárólagosságába a társadalmat, amely húsz évvel Kádár halála és a róla elnevezett rendszer eltűnése után még mindig nem jutott hozzá a saját múltjához, amelyhez csak a gyászon, majd a katarzison vezethet az út.”¹³

Magyarországon a rendszerváltás után a nyilvános történelmi emlékezet populárizálódott, sok elem mítosszá vált, és nem egyszer alapot biztosít egyfajta neonáci romantikának. Az a tény, hogy nem sikerült konszenzusos történelemképet kialakítá-

¹² Köves (2014)

¹³ György (2011) 68.

ni, a radikalizmus „malmára hajtotta a vizet”. A sérelmi politika áll szemben a morális jóvátétellel, és 20. századi történéseink nem a moralitást elsődlegesnek tartó közgondolkodás irányába hatottak és hatnak, hanem az említett sérelmi politikát preferálják. Az emlékezetpolitikai tudás nem működtethető a tudás tereinek felhasználása nélkül. Tehát szükség van az egyes eseményeket a maguk konkrétságában őszinte folyamatként megjeleníteni emlékművekben, köztéri alkotásokban, múzeumokban, kiállításokban. És a tudományos műveken kívül szépirodalmi alkotásokban, filmekben, színművekben, hogy minél több emberhez jussanak el. Az elmúlt évtizedekben több olyan műalkotás is készült, amely méltó módon hívja fel a figyelmet a holokauszt tragédiájára, és figyelmeztet. Ilyenek többek között a Duna-parti cipők és a több utcában látható botlókövek.

Magyar Holokauszt Emlékév – 2014

A deportálások 70. évfordulója alkalmából a magyar kormány az 1005/2013. (I. 10.) Korm. határozattal¹⁴ életre hívta a Magyar Holokauszt – 2014 Emlékbizottságot, amely a diplomácia, a történelmi egyházak, a civil szféra és a magyarországi zsidóság képviselőinek fórumaként készítette elő a 2014-es emlékévet. A vészidőszak üzenete a következő: mindenki felelős mindenkéért, függetlenül faji vagy vallási hovatartozásától. Az emlékév eseményei azonban nem mindig a megemlékezésekkel, hanem az ezekhez köthető botrányokkal rázták fel a közvéleményt. A felvetődő problémák között volt a Veritas Történetkutató Intézet igazgatójának személye, a Sorsok Háza létrehozása, a Szabadság téri emlékmű ügye és Kertész Imre kitüntetésének ügye. Kettőt emelnék ki ezek közül: a német megszállási emlékmű és Kertész Imre kitüntetésének ügyét.

Az emlékmű mondanivalója és szimbolikája hamis történelemszemléleten alapul. Magyarország nem egy ártatlan állam volt a II. világháborúban, amelyre váratlanul lecsapott a gonosz – a náci Németország –, és ettől kezdve kényszerpályára került. A magyarok és a németek szövetségesek voltak a megszállás előtt és után is, a magyar parlament továbbra is ülésezett, a kormány nagy része korábban kipróbált és bevált politikusokból állt. A zsidó származású honfitársaikat deportálók is magyarok voltak, a magyar közigazgatás alkalmazottai. Mint ahogy a zsidótörvényeket is magyar parlament hozta. Hol van itt az ártatlanság?

2013. december 31-én a Magyar Közlönyben lehetett először olvasni arról a kormányhatározatról, amely a budapesti Szabadság téren egy német megszállási emlékmű létrehozásáról rendelkezett. 2014. január elején nyilvánosságra került a Gábiel arkangyalos, birodalmi sasos szobor tervezete, amely nagy felháborodást keltett. A kormány nemcsak társadalmi, de nemzetgazdasági szempontból is fontosnak tartotta az emlékmű létrejöttét. Ez utóbbi miatt nem kellett építészeti-műszaki tervtanácsai véleményt beszerezni, továbbá településképi véleményezési eljárást lefolytatni. A Párkányi Raab Péter tervezte emlékmű két fő eleme Gábiel arkangyal és a birodalmi sas. Az alkotó a következőképpen írja le a szoborkompozíciót: „A romokká tört, szárnyait szegett

14 1005/2013. (I. 10.) Korm. határozat a Magyar Holokauszt – 2014 Emlékbizottság létrehozásáról

kultúrára egy nagyobb hatalom telepszik rá, ez a Harmadik Birodalom, illetve az azt megjelenítő náci szimbólum: a birodalmi sas. Formai megfogalmazásában tökéletes ellentéte Gábrriel arkangyal alakjának. Ez a birodalmi sas a logókon, jelvényeken, »tömeggyártott eszközön« megjelenített jelek, jelvények, jelképek életre kelt szárnyasa. Végigrepül, végigsöpör a világon. Hamar elér hozzánk, és bekebelezi Magyarországot, hogy megbéklyózza, gúzsba kösse lakosait.¹⁵

A Mazsihisz történelemhamisításnak nevezte a tervet, amelyre a kormány így reagált: „hazánk 1944. március 19-én elveszített állami önrendelkezésének visszaállítását 1990. május 2-ától, az első szabadon választott népképviselő megalakulásától számítjuk. Ezt a napot tekintjük hazánk új demokráciája és alkotmányos rendje kezdetének. Valljuk, hogy a 20. század erkölcsi megrendüléshez vezető évtizedei után múlhatatlanul szükségünk van a lelki és szellemi megújulásra.”¹⁶ Egyetértés ezt követően sem alakult ki, a Mazsihisz bojkottálni akarta a holokauszt-emlékévet, kifejezve tiltakozását az emlékmű ellen, amelyet a Zsidó Világkongresszus elnöke is elutasított.

Mindez nem befolyásolta a kormány döntését, de ígéretet tett rá, hogy áprilisban, húsvét után az érintettekkel folytatja a párbeszédet. A választás után felgyorsultak az események, az emlékmű építése elkezdődött. Jellemző, hogy az építmény darabjait titokban, éjszaka szállították a Szabadság térre. 2014 áprilisában polgári engedetlenségi mozgalmat hirdettek a civilek, eközben a józsefvárosi jegyző birtokvédelmet biztosított az építőtérnek a civilekkel szemben, akiknek eltávolítása érdekében a kormány a rendőrség segítségét kérte, és a következő hetekben is rendőri erővel védték a munkaterületet, s ebben a Készenléti Rendőrségnek fontos szerep jutott. Nemcsak egyenruhás állomány, hanem fedett nyomozók is részt vettek a tüntetés biztosításában, akik a problémás egyéneket próbálták kiszűrni. Több embert állítottak elő a tüntetések alatt egyrészt a kordonbontás, másrészt a transzparenszek és a megnyilvánulások miatt. Az előállított személyek egy része nem akarta elhagyni az emlékmű építési területét, ezért a rendőrök kényszerintézkedést kezdeményeztek velük szemben. Az érintettek nem ismerték el bűnösségüket, fellebbeztek az 50 ezer forintos rendőrségi bírság ellen, így került bíróság elé az ügy. Október 9-én meghallgatással kezdődött „az ellenállók” pere a Pesti Központi Kerületi Bíróságon (PKKB), a vád ellenük a rendőrség jogszerű intézkedésével szembeni engedetlenség volt. A vádlottak között volt Mécs Imre, egykori 1956-os halálraítélt, majd szabad demokrata, végül szocialista országgyűlési képviselő és felesége, Magyar Fruzsina dramaturg, valamint Zoltai Andrea, a Tolerancia Csoport vezetője.¹⁷

A civilek a tárgyaláson többek között azzal védekeztek, hogy nem voltak jól hallhatók és érthetők az V. kerületi jegyző szavai, aki a rendőri intézkedés előtt a téren felolvasta a birtokvédelmi határozatot. Azt mondták, nem tudták eldönteni, hogy valóban a jegyző olvassa-e fel a határozatot, mert többszöri kérésükre sem volt hajlandó igazolni magát, hogy a tüntetők nem ismerték a VIII. kerületi jegyző által hozott birtokvédelmi határozatot, azt a magát igazolni nem hajlandó jegyző olvasta fel. A szavai nagy ré-

15 Spirk (2014)

16 MTI: *A német megszállás emlékműve...*

17 Vasvári (2014) 58.

szét nem is hallották a demonstrálók a mellettük zajló forgalomtól, s a dokumentumot sem kapták kézhez. Arra is hivatkoztak, hogy a téren a véleménynyilvánítási jogukkal éltek, és szerintük ebben a rendőrség jogszerűtlenül akadályozta meg őket. A meghallgatás során volt, aki azt mondta, hogy a többszöri felszólítás után végül önként hagyta el a területet, míg mások azt közölték, ők erre nem voltak hajlandóak, ezért őket a rendőrök vitték ki. „Ők az addigi – és a rendőri jelenlét ellenére mindaddig nem kifogásolt – véleménynyilvánító tiltakozásukat kívánták folytatni. Az általuk indokolatlannak, érthetetlennek ítélt rendőrségi intézkedésnek pedig aktívan nem álltak ellen; bár a kollektív felszólításra, hogy hagyják el a területet, még nem reagáltak, ám akit a rendőrök személyesen hívtak fel erre, az vagy saját lábán távozott, vagy megvárta, amíg kiviszik onnan. Szinte mindannyian kifogásolták, hogy ami történt, az emberi joguk érvényesülését, a szabad véleménynyilvánítást gátolta és emberileg megalázta őket. Volt, aki szóvá tette, hogy zavaros volt ez az egész história. Az iratokat utólag áttekintve, látta: két különböző néven is emlegették az emlékművet, s utólag sem lehet tudni, mire is vonatkozik a birtokvédelem, ki is a »birtok« tulajdonosa, ki a határozat kötelezettje. A jegyzői határozatot közlő papírt – amit állítólag elhelyeztek valahol az emlékművet részben takaró ponyván – nem látták, s azt sem az építkezés egyik vezetője, sem a rendőrség helyszíni parancsnoka nem adta át nekik a percekkel később megindított rendőri intézkedés előtt.”¹⁸

December 2-án „a bíróság azt is vizsgálta: jogszerű volt-e a rendőri intézkedés alapjául szolgáló eljárás. Ám a tanúvallomások ellentétes adataiból nem tudta kétséget kizáróan megállapítani, hogy a VIII. kerületi önkormányzat birtokvédelmi határozatát és végzését április 29-ig kifüggesztették-e a Szabadság téren, a kordon kerítésére”.¹⁹ A tárgyalást vezető bíró szerint mulasztás terheli az önkormányzatot is, mert „a jogszabályok egyértelműen utalnak arra, hogy mi az eljárás menete, a határozatot mely hatóságnál kell kifüggeszteni, ki nyújthat be egyáltalán birtokvédelmi kérelmet, s az mikor hajtható végre”.²⁰ Az ORFK közlése szerint április 1-től július 22-ig az emlékmű biztosítása 88,3 millió forintjába került az adófizetőknek, tehát napi 780 ezer forintot szántak a biztosításra. A környéken kamerákat szereltek fel, de ez a közlemény szerint nem került pénzbe a rendőrségnek.

Kertész Imre 2014. augusztus 20-án átvette a Magyar Királyi Szent István-rend érdemkeresztjét, amelyet Mária Terézia alapított 1764-ben. A kitüntetéssel olyan kiváló polgári és egyházi személyek érdemeit jutalmazták, akik a Magyar Királysághoz is kötődtek. A rendet – amelynek nagymesteri tisztségét 1938-ban Horthy Miklós kormányzó vette át – 1946-ban, a II. Magyar Köztársaság kikiáltásakor szüntették meg, s 2011-ben alapították újra Magyar Szent István-rend néven. Az érdemkeresztre azok válnak méltóvá, akik egyedülálló teljesítményük mellett olyasmit nyújtanak a nemzetnek, amely önmagán túlmutató jelentőséggel bír. Kertész Imre augusztusi kitüntetésének visszhangja, értékelése több esztétikai megítélésnél. Az 1927-ben született,

18 Uo.

19 Czenkli (2014)

20 Uo.

zsidó származású, koncentrációs táborokat is megjáró magyar író 2002. október 10-én Nobel-díjjal jutalmazták. A Svéd Akadémia ünnepi ülésén, 2002. december 7-én, beszédében az író így fogalmazott: „A holokausztnak elnevezett kérdéskört én sohasem próbáltam holmi németek és zsidók közti feloldhatatlan konfliktusnak tekinteni; sohasem hittem, hogy a zsidó szenvedéstörténet legújabb fejezete, amely logikusan követi a korábbi próbatételeket; sohasem láttam az úgynevezett történelem egyszeri kisiklásának, a korábbiaknál nagyobb szabású pogromnak, a zsidó állam létrejötte előfeltételének. A holokausztban én az emberi állapotot ismertem fel, a nagy kaland végállomását, ahová kétezer éves etikai és morális kultúrája után az európai ember eljutott.”²¹ Tehát Kertész számára Auschwitz nem bizonyult kivételes eseménynek, amely valamiféle idegen testként a Nyugat rendes történelmén kívül létezne. Auschwitzot annak tekintette, ami valójában: végső igazságnak az ember lealjasodásáról a modern létben.

Kertész már a Nobel-díj biztosította elismertség és világhírnév előtt is úgy vélekedett, hogy a holokausztban „nem is az a leglényegesebb, ami a zsidókkal esett meg, az a lényeg, ami az európai értékekkel történt. A holokauszt kinyilatkoztatása ugyanis abban áll, hogy az értékválságból az értékek végérvényes visszavonásáig jutottunk el. A Sínai-hegyi kinyilatkoztatás az Auschwitzban történt megnyilatkozással érvényét veszítette”.²² Amikor 2003-ban a Sorstalanság mondanivalója és a Kádár-rezsim kapcsolatáról/kapcsolódásáról beszélt, többen a holokauszt elárulásával vádolták. Az 1960–70-es években született regény magán viselte kora bizonyos jellegzetességeit, hiszen a Kádár-korszak is diktatúra volt, amelyben, mint „minden diktatúrában, benne rejlik Auschwitz virtualitása. Csak a magyar politikai rögeszmék közt számíthat botránynak e tény fel- és beismerése. Ezzel még nem mondtam azt, hogy a holokauszt olyan volt, mint a Kádár-rendszer...”²³ A regényben Kertész a haláltáborok kimondhatatlan élményét próbálta meg – saját bevallása szerint – tapasztalattá formálni, de a megélés és túlélés etikai következményei is legalább ilyen hangsúlyossá váltak a regényben. A haláltáborok élménye ott válik emberi tapasztalattá az író számára, ahol rábukkan az élmény univerzalitására.²⁴

Spiró György 1983-ban azt írta, hogy „a regény első mondataitól kezdve valami mást kapunk, többet, mint szokványos regénytől, akár lágerregénytől is várhatnánk, valami lényegit, egzisztenciálisat: létfilozófiát, amely szinte már-már az irodalom korlátait is szétrobbantja, és amilyen még nem volt sem (láger) regényben, sem filozófiai rendszerben. A mű nem lágerregény tehát, hanem létfilozófia; minden eleme ennek a csodának az érzékeltetésére szolgál. A csodát azonban nem lehet magyarázni: körül kellett – és kell a regényben később is – fogni mindazzal, ami nem csoda, hanem az ésszerűen gondolkodó ember elképesztő hülyesége, gondolatainak alapvető gyávasága. A létélmény tehát, amelyre a regény címe utal, korántsem egyértelmű. A „sorstalanság” jelenti egyfelől ama meggyőződést, hogy ha volt sorsuk az embereknek valaha (ez korántsem biztos, de esetleg feltehető), akkor ma nincs: külső erők rángatják halálra ítélt

21 Kertész (2002)

22 Kertész (2011)

23 Kertész (2006) 85.

24 Uo. 84–85.

bábként. Másfelől még sincs végzet az ókori értelemben, s nem is lehetséges, mihelyt az isteneket – vagy az egy istent – önmagunkba helyezve szemléljük, nincs tehát kívülről megszabott sors egyáltalán, s abban, ami mindig időben zajló folyamatban történik, az összes szereplő bűnös, bármekkora is a botrány. S minthogy a botrány nem tör ki, aki nem élte át: nem hiszi, aki átélte: elfelejti, ez a botrány tart és tartani fog.”²⁵

A Nobel-díj átvétele után a magyar média egy része nem a tisztelet és öröm hangján szólt meg, hanem a rasszista neonácik hangján, akik ugyanott és ugyanúgy akarták/akarják folytatni, mint ahol 1944–45-ben abbahagyták. Kertész Imre ettől fogva szellemi közéleti szerepet vállalt, kiállt a demokrácia, a demokratikus jogok mellett, és ebből (ezekből) a nézőpont(ok)ból gyakran kritizálta a magyar viszonyokat is. Hangjára, véleményére szerte a világon figyelnek ma is. 2012-ben azt mondta, hogy „Magyarország olyan ország, ahol sohasem volt demokrácia. Abban az értelemben, hogy a demokrácia nemcsak politikai rendszert jelent, hanem olyan szerves folyamatot, amely az egész társadalmat mozgásban tartja. A magyarok esetében ezt a fejlődést leblokkolta a török birodalom felemelkedése a 16. században. És ezt a késést sohasem hozták be. Történelmileg szólva azt várni ettől az országtól, hogy ott majd demokráciát találunk, ennek jószerével semmi értelme”.²⁶

2009 novemberében a *Die Welt*nek adott interjújában²⁷ – amelynek már a fellevezése is provokatívnak minősült sokak szemében („A nagyvárosi ember nem köthető Budapesthez. Az a város teljesen balkanizálódott.”)²⁸ – foglalkozott saját identitásával – amely korábban és utána is meghatározó eleme volt naplójának – és magyarságával. Mint mondta: „Az európai kultúra terméke vagyok, egy dekadens, ha akarja, egy gyökértelen. Ne minősítsen engem magyarnak! Elég, hogy az Ön honfitársai zsidóvá tettek engem. A faji, nemzeti hovatartozás rám nem vonatkozik. Ami pedig az Ön által említett gazdag magyar irodalmi tájat illeti, elárulok valamit: a szocialista évek alatt egyetlen egy államilag engedélyezett könyvet sem olvastam. Ízlésemnek ugyanis mindaz egyáltalán nem felelt meg. Mindig felfordult a gyomrom, amikor megpróbáltam.”²⁹ Az interjúban megfogalmazottakat sokan úgy értelmezték, hogy Kertész megtagadta Magyarországot és gyökértelenné nevezte magát. Az író többször is magyarázkodásra kényszerült, hogy szavait félremagyarázzák, ő csak építő kritikát fogalmazott meg. „Természetesen voltak kritikus mondataim, de azok általában nem sértik sem a nemzetet, sem a népet, sem az embereket. Ezeket építő szándékkal mondtam, akármennyire is haragszanak rám egyesek. De az, hogy egy cikket meghamisítanak, és az ellenkezőjére fordítják, az felháborító. Ma reggel a *Die Welt*től fel is hívott a cikk szerzője, és tudatta, mélységesen felháborítja a dolog. Ennek az interneten is hangot adott” – jelentette ki több fórumon.³⁰

25 Spiró (2003) 58.

26 *Le Monde* – Kertész Imre: Magyarország végzet.

27 Krause (2009)

28 Uo.

29 Uo.

30 *Kertész Imre hazája Magyarország.*

Miután nyilvánosságra került, hogy az író augusztus 20-án elfogadja a Magyar Szent István-rend érdemkeresztjét, nagy vita alakult ki. Áder János azt mondta, hogy „az író nemcsak azért vált méltóvá erre a kitüntetésre, mert a magyar Nobel-díjasok sorát gyarapítja, ráadásul magyar íróként ő volt az első, aki elnyerte a legrangosabb irodalmi elismerést, hanem egész életműve elismeréseként.”³¹ A jobboldal egy része és a szélsőjobb úgy vélte, hogy nem Kertésznek kellene adni a kitüntetést, míg a bal-, illetve liberális oldal az elveivel szembeni megalkuvásnak tekintette a díj elfogadását. Többek között Schiff András zongoraművész, Kertész barátja is. Schmidt Mária a kitüntetés elfogadását támogató cikkében Camus-höz hasonlítja az írot a *Heti Válasz* című lapban.³² Véleménye szerint „Kertészben [...] egy ponton felmerült a kérdés: vajon a sok elismerés és gesztus kizárólag neki, az írónak szól, vagy esetleg hátsó, politikai megfontolások is szerepet játszanak benne?”³³ Mint hozzát teszi, akik vitatják az író kitüntetését, azok nem követték nyomon Kertész Imre munkásságát. Schmidt Mária azon – már korábról is ismert – állítása, miszerint Kertész egyformán kezeli a náci és a kommunista diktatúrát (s ez érv a Terror Háza koncepciójához is), ismét vitát váltott ki a médiában, holott az író már többször elmagyarázta, hogy nem tesz egyenlőséget a két totalitárius rendszer közé.

A Jobbik nyílt levélben fordult Áder János köztársasági elnökhöz. A párt véleménye szerint az író méltatlan a kitüntetésre a magyarságról tett kijelentései miatt. Kertész 2013-ban a *Die Zeit* című újságban a holokauszt bohócának nevezte magát, illetve erősítette meg ezzel kapcsolatos felfogását. A Nobel-díj átvétele után érezte magát így, a az interjúban a következőket mondta: „Szégyellem, de tényleg így volt. Minden komolyan veendő Nobel-díjjal hasonló történt”.³⁴ Az utolsó kocsma – azóta nyomtatásban megjelent kötetének – naplójegyzéseiben megfogalmazottak szerint a kitüntetés után nem tudott tükörbe nézni, hiszen egy színész lett ő is. Kertész úgy gondolta, hogy átvitt értelemben egy részvénytársaság lett, egy márka. Véleménye szerint a kitüntetést csak azért kapta meg, hogy dicsőítsék irodalmát. „Auschwitzi fogoly voltam, aztán megkaptam a legmagasabb német polgári kitüntetéseként, ami mulatságos és megmagyarázhatatlan. De lehetek nagyon egyenes és őszinte? Elég volt. Mindent megkaptam, amit akartam. Azt hiszem, írni sem akarok már” – mondta az interjúban.³⁵

A Sorstalanságot olvasva kettősséget érez az ember. Kertész Imre a holokauszt után Németországba ment vissza, oda, ahol szenvedett. De vajon miért? Jobban érezte magát abban az országban, ahol sorsa sanyarú volt. Talán azért, mert onnan olyan országba tért haza, amely nem védte meg őt és családját a nácik vérengzésétől. Úgy gondolom, hogy érthető Kertész Imre felháborodása és hazájának megtagadása. Ki lenne olyan ország polgára, amely nem véd és oltalmaz? Kertész Imre egy interjújában nagyvárosi embernek vallja magát. „Nagyvárosi ember vagyok, és mindig az is voltam. Egy nagyvárosi ember nem budapestinek vallja magát. A város ugyanis teljes mértékben balkanizálódott. Egy nagyvárosi ember Berlinhez kötődik... És egy olyan országon, mint

31 Planko (2014)

32 *Milyen kitüntetést kap Kertész Imre?*

33 Uo.

34 *Kertész Imre: Holokausztbohóc voltam.*

35 Uo.

Magyarország, ezenkívül még az is észrevehető, hogy a nácik bukásával az antiszemitizmus sem szűnt meg.³⁶ A kitüntetést vehetjük úgymond egyfajta „kárpótlásnak” és elismerésnek, hogy a szenvedések után képes volt több regényt is a holokausztról írni. Nagy lelki erő, kitartás és akarat kellett ehhez, amelyet el kell ismerni véleményem szerint. Kertész Imrét már a Sorstalanság megjelenésekor sokan támadták, zsidók és nem zsidók egyaránt. A zsidók bizonyos része nem igazán örült annak, hogy megírt egy ilyen, középiskolai tanulmányaim során „lágerregénynek” nevezett művet. A másik oldalnak pedig kétségei voltak a holokauszttal kapcsolatosan.

Kertész Imre az ATV-ben adott Friderikusz Sándornak interjút 2014. szeptember 4-én. Arra a kérdésre, hogy miért is vette át a díjat, így válaszolt: „Amit kínálnak, azt el kell fogadni. Sokan lebeszéltek róla, hogy ez valami bűncselekmény, elfogadni. Menjenek a francba, ez hülyeség.”³⁷ Véleménye szerint, mivel ő magyar állampolgár, és ezt az elismerést a magyar állam feje ajánlotta fel neki, ezért azt el kellett fogadnia.

Zárógondolatok

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a múlt bűneinek jogi számonkérése és az áldozatok kárpótlása kétségtelenül az állami emlékezetpolitika feladata. „Az is természetes, hogy a politikai rendszerek – de nem a váltakozó kormányok – szimbolikus identitás-politikai gesztusokkal kijelölik, hogy milyen hagyományokat tekintenek a magukénak, és mit tartanak a múltból vállalhatatlannak. Ezen a téren Európában ma konszenzus uralkodik: az európai demokráciák, mint azt sokszor kinyilvánították, identitásukat az Auschwitz és a Gulag által szimbolizált rendszerekkel szemben fogalmazzák meg. Ezen a konszenzuális kereteken belül aztán teret kell nyitni az eltérő, sokszor egymással konfliktusban álló emlékezetnarratívák kibontakozása előtt. Ha az állam tovább megy az emlékezetpolitika normatív kereteinek meghatározásánál, ha az emlékezetközösségek narratíváinak bármelyikét hivatalos rangra akarja emelni vagy el akarja némitani, akkor félő, hogy nem a múlt – a bűnökkel és a bűnökért való felelősséggel együtt való – kritikus vállalását segíti elő, hanem olyan mechanizmusok kialakulását ösztönzi, amelyek csak erősítik az elfojtásra, a félrenézésre és az önfelmentésre való hajlamot.”³⁸

Minden érintett országban nemcsak tudósok és tanárok, politikusok, médiamunkások és művészek járultak és járulnak hozzá, hogy a múltról elfogulatlan tudás álljon rendelkezésre, hanem a társadalom is akarta/akarja, hogy a történelem nyilvános felhasználása által a kollektív, demokratikus tapasztalat rögzüljön. A múlttal történő szembenézés bonyolult – egyesek számára fájdalmas – feladat, és a „múlttal való küzdelem konkrét részleteit tekintve azt látjuk, hogy az emlékezettörténet traumáinak nincs általános megoldása, egyetlen ponthoz köthető radikális fordulata”.³⁹ A reális önismeret kialakításáért a magyar társadalomnak – és a politikának – sokat kell tennie, küzdenie. Mert a felelősségáthárításból csak ily módon válhat felelősségvállalás.

36 Keményen kritizálta Magyarországot Kertész Imre.

37 Kertész Imre: *Hülyeség nem átvenni a díjat*.

38 Kovács (2011)

39 György (2011) 33.

IRODALOMJEGYZÉK

- Assman, Aleida (2005): Személyes visszaemlékezés és kollektív emlékezet Németországban 1945 után. In Kovács Mónika (szerk.): *Holokauszt: történelem és emlékezet*. Budapest, Jaffa Kiadó.
- Berta József (2010): Az emlékezés vége. In: *Élet és Irodalom*, 54. évf. 33. sz. 19–22.
- Czenkli Dorka (2014): *Nem adják fel! Rendőri intézkedés a Szabadság téren*. Forrás: <http://magyar-narancs.hu/belpol/nem-adjak-fel-rendori-intezkedes-a-szabadsag-teren-89869> (2014. 10. 14.)
- Frazon Zsófia – K. Horváth Zoltán (2002): A megsértett Magyarország. A Terror Háza mint tárgybe-mutatás, emlékmű és politikai ritus. In: *Regio*, 13. évf. 4. sz. 303–347.
- Friedlaender, Saul (2005): Az európai zsidóság megsemmisítésének kérdése a történetírásban. Ötven év után. In Kovács Mónika (szerk.): *Holokauszt: történelem és emlékezet*. Budapest, Jaffa Kiadó.
- Fulbrook, Mary (2001): *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Budapest, Helikon Kiadó.
- György Péter (2011): *Apám helyett*. Budapest, Magvető.
- Index: Gábrriel arkangyal és birodalmi sas lesz a Szabadság téren*. (2014) Forrás: <http://infopoly.info/h-2014/2014/01/19/index-gabriel-arkangyal-es-birodalmi-sas-lesz-a-szabadsag-teren/> (2014. 10. 21.)
- Jedlowski, Paolo (2008): *Az emlékezet szociológiája*. Forrás: www.infonia.hu/digitalis_folyoirat/2008_4/2008_4_paolo_jedlowski.pdf (2014. 10. 10.)
- Keményen kritizálta Magyarországot Kertész Imre*. (2009) Forrás: www.origo.hu/itthon/20091109-kerteszmre-interjuja-a-welt-ujsgaban.html (2014. 11. 16.)
- Kertész Imre (2002): *A stockholmi beszéd*. Forrás: www.okm.gov.hu/letolt/retorika/ab/szoveg/szov/kerteszmre.htm (2014. 11. 13.)
- Kertész Imre (2006): *K. dosszié*. Budapest, Magvető.
- Kertész Imre (2011): *Mentés másként. Feljegyzések 2001–2003*. Budapest, Magvető.
- Kertész Imre hazája Magyarország*. (2009) Forrás: http://index.hu/kultur/klassz/2009/11/09/kerteszmre_hazaja_magyarorszag/ (2014. 11. 13.)
- Kertész Imre: Holokausztbohóc voltam*. (2013) Forrás: www.origo.hu/itthon/20130913-kerteszmre-holokauszt-bohoc-voltam.html (2014. 11. 15.)
- Kertész Imre: Hülyeség nem átvenni a díjat*. (2014) Forrás: www.168ora.hu/itthon/kerteszmre-hulyeseg-nem-atvenni-dijat-130455.html (2014. 11. 16.)
- Kovács András (2011): Németország és a háború emlékezete. Makacs múltak. In: *Magyar Narancs*, 23. évf. 18. sz. 24–26.
- Kovács Mónika (2010): A német múltfeldolgozás és tanulságai. In Lőrinc László (szerk.): *Egyezzzünk ki a múlttal! Műhelybeszélgetések történelmi mítoszainkról, tévhiteinkről*. Budapest, Történelemtanárok Egylete.
- Köves Pál (2014): *Emlékezet, politika: emlékműcsaták Közép- és Kelet-Európában*. Forrás: <http://vs.hu/kozelet/osszes/emlekezet-politika-emlekmucsatak-kozep-es-kelet-europaban-0211#!so> (2014. 10. 28.)
- Krause, Tilman (2009): *Ebből lett a botrány: a teljes Kertész-interjú magyarul*. Forrás: http://nol.hu/belfold/ebbol lett_a_botranyn_a_teljes_kerteszmre-interju_magyarul_-421451 (2014. 11. 13.)
- Le Monde – Kertész Imre: Magyarország végzet*. (2012) Forrás: www.galamuscsoport.hu/tartalom/cikk/117984 (2014. 11. 13.)
- Milyen kitüntetést kap Kertész Imre?* (2014) Forrás: <http://nol.hu/kultura/milyen-kitunte-test-karteszmre-1480165> (2014. 11. 13.)
- Marsovszky Magdolna (2014): *Ha nem dolgozzuk fel a múltat, a történelem megismétli önmagát!* Forrás: www.galamuscsoport.hu/tartalom/cikk/362556_ha_nem_dolgozzuk_fel_a_multat_a_tortenelem_onmagat?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201412 (2014. 10. 10)
- Mommsen, Hans (2005): A holokauszt és a német történettudomány. In Kovács Mónika (szerk.): *Holokauszt: történelem és emlékezet*. Budapest, Jaffa Kiadó.

- MTI: *Német megszállás emlékműve – A kormány minden magyar áldozat előtt tiszteleg.* (2014) Forrás: <http://infopoly.info/h-2014/2014/01/02/mti-nemet-megszallas-emlekmuve-a-kormany-min-den-magyar-aldozat-elott-tiszteleg/> (2014. 9. 22.)
- Planko Gergő (2014): *Kertész Imre átvette a magyar Szent István rend kitüntetését.* Forrás: <http://444.hu/2014/08/20/kerteszh-imre-atvette-amagyar-szent-istvan-rend-kituntetesi/> (2014. 11. 13.)
- Pócza Kálmán (2011): *Emlékezetpolitika. Múltfeldolgozás és történelemtudomány Németországban.* Budapest, Attraktor.
- Rádai Eszter (2014): „Itt konkurens múltak léteznek egymás mellett” – Beszélgetés Karsai László történésszel. In: *Mozgó Világ*, 40. évf. 5. sz. 3–14.
- Spiró György (1983): *Non habent sua fata.* Forrás: http://magyartanarok.freeweb.hu/kerteszhrol_spi-ro.html (2014. 12. 21.)
- Spiró György (1994–2003): *Mit ír az ember, ha magyar?* Forrás: http://dia.pool.pim.hu/xhtml/spi-ro_gyorgy/Spiro_Gyorgy-Mit_ir_az_ember_ha_magyar.xhtml (2014. 09. 15.)
- Szabó Márton (1993): A rendszerváltozás szemantikája. In: *Politikatudományi Szemle*, 2. évf. 4. sz. 167–181.
- Vasvári G. Pál (2014a): *A következmény következménye.* Forrás: <http://gepnarancs.hu/2014/10/a-kovetkezmeny-kovetkezmenye/> (2014. 10. 20.)
- Vasvári G. Pál (2014b): *Az utolsó szó jogán.* Forrás: <http://gepnarancs.hu/2014/12/az-utolso-szo-jogan/> (2014. 12. 1.)
- Zombory Máté (2011): *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után.* Budapest, L'Harmattan Kiadó.

SUMMARY

Remembrance Politics and Responsibility

SIPOS Gréta

The Second World War affected the life of many families. Even after seven decades we still distrust each other and largely ignore the past. Remembrance politics can help us deal with the past, especially if there is social consensus around it. Germany blazes the trail of remembering while Hungary is lagging behind. The paper describes the development of remembrance politics, its phases and importance.